

LA RECEPCIÓ DE LA *DIVINA COMÈDIA* DE JOSEP MARIA DE SAGARRA DURANT EL FRANQUISME

*THE RECEPTION OF JOSEP MARIA DE SAGARRA'S COMMEDIA
DURING THE FRANCO REGIME*

GUILLEM CUNILL-SABATÉS

Universitat Pompeu Fabra, Dept. de Traducció i Ciències del Llenguatge
Roc Boronat 138, 08018 Barcelona
guillem.cunill@upf.edu
ORCID ID: 0000-0001-6275-6514

Resum

En aquest article es ressegueix la recepció que va tenir la traducció sagarriana de la *Divina comèdia* durant el franquisme. En primer lloc, es descriuen les lectures més o menys públiques que es van fer del text segons els diaris de l'època; també es fa referència al discurs que va llegir Sagarra en la XVI Festa Anual de l'Institut d'Estudis Catalans. En segon lloc, es descriu la distribució (primer clandestina, després legal) de l'edició de bibliòfil a partir de la documentació que es conserva dels editors. Finalment, es descriuen les ressenyes aparegudes a la premsa, dotze en total. Si bé una part d'aquestes ressenyes són un encàrrec dels directors de la col·lecció on va aparèixer la traducció (*Clàssics de Tots els Temps*), en totes hi predominen idees semblants.

Paraules clau

Josep Maria de Sagarra, Dante, *Divina comèdia*, franquisme, estudis de recepció, clandestinitat, ressenyes, edició de bibliòfil

Abstract

*This paper examines the reception of Sagarra's translation of the Commedia during the Franco era. The first section describes live readings of the text for private audiences, according to diaries from that period; due to the censorship of the time, those readings were held exclusively for small groups of friends and colleagues. Reference is also made to the speech that Sagarra made at the 16th Annual Festival of the Institut d'Estudis Catalans. The second part examines the distribution of the bibliophile edition based on archival documentation preserved by the editors. The first volume was a clandestine publication, which was later followed by second and third volumes, which were published legally. The final section describes the reviews that appeared in the press of the second edition published in *Clàssics de Tots els Temps*. There were twelve in total, and although some of these reviews were commissioned by the editors of the collection, similar ideas prevail in each review.*

Key Words

Josep Maria de Sagarra, Dante, The Divine Comedy, Franco regime, reception studies, clandestinity, reviews, bibliophile editions

1. INTRODUCCIÓ¹

La *Divina comèdia* traduïda per Josep Maria de Sagarra va tenir una recepció molt variada durant el franquisme.² El fet que una part fos en la clandestinitat ens permet tenir una perspectiva més definida i exacta sobre l'activitat cultural dels anys quaranta, en la mesura que es tenen en compte altres testimonis més enllà de la documentació oficial franquista (GALLOFRÉ 1991). Després de diversos intents, a finals dels anys quaranta la censura va permetre que es publicqués la traducció —la segona versió definitiva, que Sagarra havia acabat a l'exili— en format de bibliòfil: les dates són 1947, 1949 i 1951. Un cop més, l'estudi de la distribució d'aquest tipus d'edició ens ofereix una informació molt valuosa a l'hora d'entendre un tipus de dinàmica cultural encara força desconeguda. Finalment, uns anys més tard, l'editorial Alpha va publicar la traducció a la col·lecció Clàssics de Tots els Temps en format corrent, primer en tres volums (1950, 1951 i 1952) i després en un volum i en paper de bíblia (1955). En aquest últim cas, com que l'edició és assequible per a una part més àmplia de la societat, el tipus de recepció també assoleix una presència major en la premsa diària, gairebé sempre en forma de ressenya.

1. La redacció d'aquest article s'ha dut a terme en el marc del projecte «Dante traducido: recepción y traducciones de la *Commedia* al español y al catalán (siglos xv-xix)» (PID2021-123266NB-I00), finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación, l'Agència Estatal de Investigació i el Fondo Europeo de Desarrollo Regional. Aquest treball és fruit d'una recerca doctoral que va culminar amb la tesi intitulada *La Divina comèdia de Josep Maria de Sagarra: el context històric i la traducció* (2024). Agraïxo a Marta Marfany i Marcel Ortín la lectura d'aquest treball i les observacions que hi han fet, perquè han ajudat a millorar, matisar i completar les idees que hi exposo.

2. Abans de la guerra es va publicar una primera versió de la traducció, incompleta, a les pàgines del diari *La Veu de Catalunya*. També van aparèixer a la premsa anuncis i articles que, més que no pas articles crítics, són textos en què majoritàriament es fa una simple publicitat de la traducció (CUNILL-SABATÉS 2024: 167-178).

2. LES LECTURES DE LA TRADUCCIÓ I ALTRES PRESENTACIONS PÚBLIQUES ABANS DE LA PUBLICACIÓ

Durant els anys quaranta, en què l'edició en català estava prohibida, la traducció sagarriana ja va tenir una mínima recepció en format de lectures poètiques. La primera de què tinc notícia va tenir lloc quan Maurici SERRAHIMA (1981: 314) va visitar a finals de març de 1940 el grup d'intel·lectuals que s'estava a Prada:

Quan els presents van veure la franquesa que jo tenia amb en Sagarra, els altres amics em van proposar que li demanés si ens volia llegir algun fragment de la *Divina comèdia*, que tenia quasi traduïda. Ell s'hi va prestar i ens en va llegir dos o tres cants sencers, que ens van fer a tots una gran impressió.

Pel que es desprèn, és possible que Sagarra fes diverses lectures poètiques a Prada, però no en tenim testimonis. La següent de què tinc coneixement ja és en la represa cultural catalana dels anys quaranta, en el marc de les activitats primerenques dels Amics de la Poesia: segons Josep Palau i Fabre, en la segona sessió, celebrada a l'abril de 1941, es van llegir passatges de la traducció (PALAU 2005: 895 i 1065). Josep Maria LÓPEZ-PICÓ (1999: 177), un dels intel·lectuals que va assistir-hi, la qualifica de la següent manera:

No crec que hi hagi una altra versió tan considerable i poèticament ben reeixida. La categoria del nostre poeta assoleix una fidelitat, una plasticitat i una emotivitat de recreació difícilment superables. El mateix doll verbal de Sagarra, sovint propici a una facilitat massa natural i a l'estirabot del vulgarisme, s'avé amb certes asprors i truculències del poema dantesc.³

3. Aquesta és molt diferent de la impressió que li va causar la primera versió de la traducció, que considera una «improvisació sense garantia de continuïtat i sense cap necessitat d'esperit que la justifiqui. I en aquestes condicions ni el batec de la inspiració original ni la fidelitat lingüística no poden ésser garantits» (LÓPEZ-PICÓ 1999: 94).

Serrahima també menciona freqüentment en el seu dietari aquestes trobades dels Amics de la Poesia, o altres reunions socials més informals en què Sagarra ofería una lectura en veu alta de la *Divina comèdia*. La següent vegada que deixa constància d'una lectura de Dante, ja a Barcelona, és el dia 6 de maig de 1941 (SERRAHIMA 2003: 54):

Havent sopat, han vingut a casa dels meus pares en Sagarra i la Mercè; ell s'havia ofert a llegir a la meua mare uns fragments de la traducció de la *Divina comèdia* [...]. Ha llegit deu cants, sense produir ni la més mínima fatiga en l'auditori, que ajudat per les seves explicacions l'ha seguit perfectament.

També en el retrat que fa a Sagarra a *Dotze mestres*, comença explicant precisament que Sagarra llegia versos a la seva mare, així com «fragments de la traducció de la *Divina comèdia*» (SERRAHIMA 1972: 335). El dia 19 de maig de 1941 torna a fer referència a una altra sessió dels Amics de la Poesia: «Ahir, a can Sunyer, tota la tarda, sessió de poesia. Molta gent, de la que ja se sap. En Sagarra va llegir uns cants de la traducció de la *Divina comèdia*; alguns ja els coneixia, de Prada o d'aquí» (SERRAHIMA 2003: 56).

Aquestes lectures ofereixen informació de la manera com es rebia la traducció, és a dir, quins passatges agradaven més i quines opinions suscitava. Per exemple, pel testimoni de SERRAHIMA (2003: 283) del 18 de setembre de 1945, podem intuir que els cants que llegia públicament Sagarra, tot i tenir tota la traducció acabada, eren exclusivament de l'*Infern*. Les opinions que va despertar la traducció van ser diverses. SERRAHIMA recull que Carles Riba considerava que estava fet «en un llenguatge massa planer» (2003: 322); en una conversa amb Palau i Fabre, PERMANYER també recull que Riba condemnava la traducció: «Un dia Riba em confessà que volia veure només un vers de la *Divina comèdia* de Sagarra: *Al Padre, al Figlio, allo Spirito Santo*, per veure si hi afegia la “i”, taint així el decasíl·lab. Era la postura d'un inquisidor...» (PERMANYER 1991: 168). Joan Baptista Solervicens compartia l'opinió de Riba que la traducció era feta amb una llengua planera; tanmateix, considerava que això ajudava a enriquir la llengua literària (SERRAHIMA 2004: 285); el mateix pensava SERRAHIMA (1972: 335). És

més, aquest últim no s'estava de defensar la traducció davant de certes crítiques, al seu parer injustes (SERRAHIMA 2004: 245-246):

Tot parlant, ell [Pere Ribot], en Triadú i en Ramon Planas, es van dedicar a criticar l'obra d'en Sagarra: sembla que es posa de moda trobar-la dolenta... Quan els vaig veure més engrescats, vaig agafar el primer volum de la traducció de la *Divina comèdia* que hi havia en un prestatge i vaig llegir en veu alta els episodis de Paolo i Francesca i del comte Ugolino. Hi va haver un gran silenci i, després, van canviar de conversa.

Havent superat els anys immediats de la postguerra, en què la claudesmeitat era obligada, Sagarra va aprofitar tot el coneixement que havia adquirit traduint la *Divina comèdia* per escriure el discurs titulat «L'actualitat de Dant», pronunciat el 27 d'abril de 1946 en la XVI Festa Anual de l'Institut d'Estudis Catalans. Aquesta festa se celebrava en domicilis particulars, gairebé tothom hi anava d'etiqueta, hi assistien personalitats, i l'acadèmic que pronunciava el discurs podia triar el tema sobre el qual parlaria (BALCELLS 2009: 11-13). Segons es desprèn d'una observació de Ferran Soldevila, el discurs no va causar gaire bon efecte en una part del públic, perquè Pierre Deffontaines, director de l'Institut Francès de Barcelona, «va adormir-se beatíficament —i oportunament» (SOLDEVILA 2000: 137). En qualsevol cas, amb aquest testimoni únicament no es pot saber si aquesta reacció va ser general.

Sagarra, en el seu discurs, elogia la gran importància literària de la *Divina comèdia* i resalta la unió entre política i religió que representa la figura de Dante. En paraules del traductor (SAGARRA 2009: 204):

De tots els llibres essencialment europeus, cap no podia donar més alta satisfacció a la nostra set poètica —a la millor set que hi ha en nosaltres mateixos—, com el que va escriure l'il·lustre florentí en les hores de l'exili, mentre gustava la salabor del pa d'altri, i experimentava si era dur el pujar i baixar les escales alienes; el llibre en el qual «han posat el cel i la terra» i s'ha perpetuat dins la història literària amb el títol de la *Divina comèdia*.

És conscient que no descobreix cap títol nou al seu públic culte, però també sap que «el poema no sols no ha perdut en cap moment la seva actualitat incombustible, sinó que com enorme pedrera que mai no s'exhaureix encara pot oferir l'imprevist, encara pot donar lloc a emocions noves» (SAGARRA 2009: 207). Així, Sagarra exposa breument la vida de Dante Alighieri, la sort del magne poema, la dificultat de capir correctament el poema, els exegetes que s'han encarregat d'interpretar-lo i la traducció d'Andreu Febrer,⁴ que qualifica de la següent manera (SAGARRA 2009: 206-207):

La traducció de Febrer, de difícil lectura, per a un home del nostre temps, amb totes les seves falles i tota la seva inseguretat filològica, és, però, un imprescindible monument, com des d'una època remota l'obra de Dant no és forastera a la nostra ànima. I no cal dir que des dels dies de la renaixença, notables figures han intentat produir parcialment i totalment en la nostra llengua les tercines del poema dantesco.

Cap al final del discurs és quan SAGARRA adopta un «to més de confidència» (2009: 211) i fa explícita la voluntat d'emular la tasca d'Andreu Febrer i —se sobreentén— la importància que la nova traducció tindrà per a la cultura catalana. En paraules seves (SAGARRA 2009: 211):

Jo també, en acostar-me a la quarantena i no sé si ben bé a la meitat del camí de la meua vida, vaig intentar retrobar-me dins una selva obscura. Era la selva obscura de l'existència fàcil i d'un treball literari més aviat irresponsable i més aviat anàrquic. Havia defugit tota mena de disciplina, i la continuïtat no era el meu fort. Aleshores, potser per a salvar-me a mi mateix, i amb l'intent d'enriquir amb el meu esforç el camp un si [*sic*] era desgavellat de la nostra poesia, vaig intentar reproduir l'aventura del trescentista Andreu Febrer, i vaig començar la traducció de la *Divina comèdia*.

4. Vegeu GALLINA (1974) i PARERA (2018) per a un estudi del context i de la traducció, MARFANY (2025) per a l'edició del text de Gaietà Vidal i de Valenciano (1878), i CUNILL-SABATÉS (2022) per a la seva influència en les traduccions del segle XX.

A més, considera que la llengua catalana ja ha arribat a un estadi de maduresa suficient i, per tant, ja és una eina útil per traslladar correctament el poema italià. Ell sabia, per tal com eren unes idees comunes en els seus anys de formació durant el Noucentisme (MURGADES 1994), com «d'útil seria per a les lletres del país, una nova incorporació del poema a la nostra bibliografia literària» (SAGARRA 2009: 211).

A més de la major responsabilitat amb la qual Sagarra s'enfrontava al text dantesc, hi ha un element fonamental que fa que el traductor entengui millor l'experiència vital de Dante respecte de 1935: ell, com el poeta italià, també s'havia hagut d'exiliar per culpa d'un conflicte civil. Així, primer s'equipara amb Dante (l'exiliat que fugí de la situació tumultuosa de la seva pàtria) i després amb Ulisses (un personatge que, entre d'altres, s'ha interpretat com l'heroi aventurer que busca el coneixement, però que per la seva condició de pagà no pot conèixer la realitat divina) (SAGARRA 2009: 212-213). També compara el seu viatge de noces a la Polinèsia francesa amb l'impuls intel·lectual de veure terres llunyanes, i afegeix (SAGARRA 2009: 212):

I no serà vanitat ni immodèstia dir que aleshores les meves espatlles havien guanyat, si més no, en vigoria moral per a suportar el volum de la meua empresa. La selva obscura de l'existència fàcil s'havia fos al meu voltant, i l'estretor de l'exili i el perenne ressò del drama del meu país, en lloc de distreure'm de la feina, m'afinaren la ploma i em concentraren l'atenció.

Com a conclusió del discurs, Sagarra s'adreça a aquella part del públic que sent una atracció real per Dante perquè anuncia que s'està imprimint l'*Infern* i, se sobreentén, espera que la gent s'interessi per la seva traducció i la compri.

3. LA DISTRIBUCIÓ DE L'EDICIÓ DE BIBLIÒFIL

La situació política dels anys quaranta no va permetre que es vengués l'edició segons els paràmetres que haurien hagut de ser normals de l'època i, per tant, Sagarra va haver de vendre clandestinament l'edició

de bibliòfil, ajudat per l'editorial Alpha i pels corredors de llibres.⁵ Els diversos informes de venda conservats demostren que l'edició de bibliòfil es va vendre molt ràpidament. L'informe titulat «DIVINA COMÈDIA», datat del 7 de juny de 1948,⁶ ofereix una informació valuosíssima perquè hi ha desglossats tots els detalls de la publicació de l'*Infern* en l'edició de luxe. Primer de tot, s'hi detalla el tiratge i, a continuació, el preu de venda: la primera sèrie, formada per 18 exemplars en lletres, de la A a la S, costava 2.000 pessetes cada exemplar (les lletres A, B i C eren no venals); la segona sèrie, formada per 49 exemplars en números romans, en costava 1.850, i la tercera sèrie, formada per 370 exemplars en números aràbics, en costava 850.⁷ Dels beneficis nets se n'havia de restar el 25 % de comissió per als corredors de llibres. Seguidament es detalla el venedor de cada exemplar i els que falten per vendre en total: al cap d'un any de la publicació de l'*Infern*, gairebé ja s'havia exhaurit l'edició de bibliòfil, perquè només faltava per vendre 15 exemplars de la sèrie en xifres romanes i 29 de l'edició en xifres aràbigues. Al final de tot hi ha un quadre que resumeix les vendes, titulat «Comprovació de les vendes»:

5. L'estudi de GALLOFRÉ (1991) és interessant perquè ressegueix amb molt detall la documentació oficial que es conserva en l'Archivo General de la Administración (Alcalá de Henares). Així, sabem que durant els anys quaranta l'editorial Alpha va intentar publicar la *Divina comèdia* sense èxit: es van enviar dues sol·licituds a la censura franquista, el 1941 i el 1944, demanant l'autorització de la traducció, que es van resoldre amb un «prohibido» (GALLOFRÉ 1991: 174) i «suspendida en traducción catalana» (GALLOFRÉ 1991: 196), respectivament. Com es pot veure gràcies a la documentació, els editors van decidir igualment publicar l'*Infern* en la clandestinitat. El 1948 Sagarra va tornar a demanar l'autorització per publicar la traducció, que finalment es va concedir (GALLOFRÉ 1991: 382); per tant, els altres dos volums ja es van poder vendre per subscripció segons la legalitat vigent.

6. Informe conservat al fons Alpha (Biblioteca de Catalunya).

7. Comparant l'edició de bibliòfil amb els productes editorials de l'època, també es fa evident que el preu era elevadíssim: l'any 1948 un periòdic diari com *La Vanguardia Española* valia 50 cèntims de pesseta, una revista setmanal com *Destino* valia 3 pessetes i les *Cançons de rem i de vela* de Sagarra valia 25 pessetes l'exemplar en tela i 45 pessetes en pell.

	En lletres	En xifres romanes	En xifres aràbigues
Sr. Llobet ⁸	7	3	183
Sr. Sagarra	2	11	72
Sr. Custodi ⁹	5	3	45
Sr. Camón ¹⁰	1	0	40
Sr. Millet	—	—	1
	15	17	341

En un altre document es llisten els compradors dels exemplars del *Purgatori* venuts per Sagarra al llarg de la segona meitat de 1949.¹¹ El públic receptor de la traducció era format per gent de la cultura catalana del cercle d'amics del traductor.

Finalment, es conserva un informe de vendes,¹² no datat però posterior al 27 de juliol de 1951, en què Alpha passa comptes amb Sagarra. Abans, però, hi ha un apartat en què es desglossa el «cost dels volums» de l'edició de bibliòfil: les «despeses totals d'impremta pels tres volums» han estat de 265.260 pessetes, el «paper pels tres volums» ha costat 131.879,20 pessetes, les «fotos i gravats» han costat 2.500 pessetes i la tasca de «Solervicens» ha costat 52.000 pessetes, sense especificar-la. Cal suposar que aquí hi ha inclòs, com a mínim, la correcció de galeres; no es pot saber si la correcció de la traducció, almenys per al volum del *Paradís* d'aquesta edició, hi està inclosa o la va cobrar a part.¹³ A continuació hi ha un altre apartat en què s'especifiquen els volums que s'han venut i els pendents de venda (amb la paraula «volums» fan referència al conjunt de tres volums que conforma l'edició): en total, només falta vendre'n vuit. Per tant, aquest informe certifica que les vendes de l'edició de bibliòfil de la traducció van ser molt po-

8. Lluís Llobet era corredor de llibres de l'editorial Alpha.

9. Francesc Custòdio, propietari de la impremta que va imprimir l'edició de bibliòfil.

10. Ramon Camon i Camarassa, propietari de la llibreria Camon de Terrassa.

11. Document sense datar, conservat al fons Alpha (Biblioteca de Catalunya).

12. Document conservat al fons Alpha (Biblioteca de Catalunya).

13. Vegeu CUNILL-SABATÉS (2025) per a una descripció de la correcció de Solervicens en la traducció.

sitives. És molt possible que el preu dels volums variés: si la sèrie de lletres, xifres romanes i xifres aràbigues de l'*Infern* valia, respectivament, 2.000, 1.850 i 850 pessetes, en aquest informe se'n diu que ara val 1.500, 1.387,50 i 637,5 pessetes, respectivament. Al final del document s'indica que l'«import total de vendes» és de 896.175 pessetes i que el «cost de l'edició» ha estat de 483.253,85 pessetes, per la qual cosa els «beneficis totals» són de 412.921,15 pessetes. D'aquesta quantitat, tal com dictava l'acord que va arribar amb Cambó, Sagarra percebria el 60 % del benefici net de l'edició, un total de 247.752 pessetes.

4. ELS ARTICLES REFERITS A L'EDICIÓ POPULAR

Només es conserven informes de l'edició de bibliòfil, segurament perquè era molt costosa i els editors volien fer-ne un seguiment de prop. Els costos de l'edició popular són molt més baixos i el nombre d'exemplars és molt més elevat, per la qual cosa seria gairebé impossible mantenir un control tan precís com en la primera. No obstant això, cal recordar que en la petició enviada a censura, per a l'edició popular, s'hi indicava que la venda també seria per subscripció.

L'edició popular en tres volums va tenir un ressò a la premsa destacable. Molt probablement això es deu al fet que era un producte molt més accessible des del punt de vista econòmic que l'edició de bibliòfil. Joan Baptista Solervicens i Salvador Millet, els directors de la col·lecció Clàssics de Tots els Temps, es van encarregar de promocionar-la enviant un exemplar a diversos intel·lectuals i plataformes de difusió perquè se'n fessin ressò. Millet va enviar una carta amb un exemplar de l'*Infern* a Manuel Brunet, Juli Coll Claramunt, Claudi Colomer, Guillem Díaz-Plaja, Renato Freschi (director de l'«Istituto Italiano di Cultura»), Nèstor Luján, August Matons, Josep Pla, Carles Soldevila i el Servicio Católico de Información de Barcelona.¹⁴ Molt probablement Matons, Luján i Colomer no van fer cas de la

14. La major part de les cartes estan datades de l'any 1951 i 1952. També es conserva un document sense datar en què es llisten tots aquests noms. Tots aquests materials estan dipositats al fons Alpha (Biblioteca de Catalunya).

cordial petició, perquè no he trobat cap recensió seva en les revistes que he buidat. A més, la carta a Guillem Díaz-Plaja no és per demanar-li una recensió, sinó per agrair-la-hi.¹⁵ Millet també va enviar la traducció al director de l'Istituto Italiano di Cultura Renato Freschi, no perquè en fes difusió, sinó perquè la tingués a la biblioteca de l'entitat. També hi va haver altres intel·lectuals que van ressenyar la traducció per iniciativa pròpia: és el cas de Martí de Riquer, Esteve Molist, Manuel de Montoliu, Antonio Vilanova, Juan Ramon Masoliver, Osvald Cardona i Miquel Dolç.

Les ressenyes que comentaré a continuació contenen, a grans trets, les mateixes idees. Una de les més recurrents és el servei que va suposar la publicació d'aquesta traducció per a la cultura catalana. Tothom era conscient de la tasca àrdua que va suposar l'aparició d'aquest text en el context del franquisme, ja que la publicació de traduccions en català encara estava més restringida que la d'obres originals (ORTÍN 2004: 676). Així, Martí de Riquer la considera «lo más logrado entre la copia y varia producción de José María de Sagarra» (1952: 8); Carles Soldevila considera que és una gran aportació a la literatura (en paraules seves, és un «magno servicio a la literatura catalana», 1951: 4) i Esteve Molist, a la llengua catalana, que gràcies a aquesta traducció «se ennoblece, se culturaliza» i «aporta una savia nueva al idioma» (1953: 6). D'altres autors valoren l'aportació en termes literaris: la *Divina comèdia* és un text difícil de traduir i, per això, el text de Sagarra constitueix «uno de los esfuerzos más gigantescos y ambiciosos que han tenido lugar entre nosotros (VILANOVA 1953: 21). L'única ressenya que en fa una valoració en la línia de les lectures filosòficomreligioses d'abans de la guerra (GAVAGNIN 2005: 185) és la *Guia del catòlico*, que qualifica el text del «más grande de la literatura cristiana universal» (ANÒNIM 1953: 7). En efecte, la publicació de la *Divina comèdia*, segons Pla, és comparable a d'altres publicacions importants d'aquell any 1951, com el volum de les Obres completes de Joan Alcover editat per Selecta o el número 100 de la Col·lecció dels

15. No he trobat la recensió en qüestió perquè es tracta d'una font oral, la Radio Nacional de España. L'únic testimoni que n'ha quedat és una frase en un anunci publicat a la revista *Destino*: «El resultado ha sido asombroso» (12-4-1952, núm. 766, p. 23; 11-4-1953, núm. 818, p. 18; 18-4-1953, núm. 819, p. 27).

Clàssics Grecs i Llatins de la Fundació Bernat Metge (el primer volum de les *Tragèdies* de Sòfocles, que inclou *Les dones de Traquis* i *Antígona*, traduïdes per Carles Riba). Vilanova la compara amb la traducció de l'*Odissea* de Riba, apareguda feia poc en edició de bibliòfil.

Una altra de les idees recurrents —que trobem en els escrits de Josep Pla, Manuel Brunet, Antonio Vilanova i Miquel Dolç— és que la traducció de Sagarra és la millor que s'ha escrit en les llengües romàniques: per exemple, PLA observa que «es muy posible que nos encontremos ante la mejor traducción que del Dante se ha producido hasta hoy en una lengua neolatina» (1951: 4). Segurament, aquests autors repeteixen l'opinió de Sergio Zanotti, dantista i director de l'Istituto Italiano di Cultura a Barcelona. Segons recull PERMANYER, en una conversa amb Néstor Luján el 1980, «[Zanotti] no solament estava fascinat pel personatge [Sagarra], sinó per tot el que sabia sobre el Dant, i sentenciava que la seva traducció era sense cap mena de dubte la millor de totes les fetes en caràcters llatins» (1991: 168).

Com és evident, aquesta opinió tan contundent s'havia de justificar d'alguna manera. Per això, els crítics fan un primer intent de descriure la qualitat de la traducció: Josep PLA n'elogia «su color, su sabor y su sonido» (1951: 4), Juli COLL fa èmfasi en l'«hondo conocimiento que del idioma italiano posee» (1952: 49), Esteve MOLIST en destaca la «igual captación de los claros y los oscuros» (1953: 6) del text original, Antonio VILANOVA afirma que «salva los más difíciles escollos, resuelve problemas en apariencia insolubles» (1953: 21) en tots els registres que presenta el poema i Osvald CARDONA observa que Sagarra ha emprat una llengua que s'aproximava a la parlada, en un català «gràfic i realista, amb els tons de la sàtira, l'allegoria i la teologia apassionats, tal com Dant el concebé a la seva època» (1953: 95). La gran majoria, a més, destaca la fidelitat amb què Sagarra tradueix el text dantesco: per exemple, Manuel BRUNET creu que aquesta superioritat literària es veu afavorida pel fet que el català i l'italià tenen un «íntimo parentesco», per la qual cosa Sagarra «ha podido aprovechar endecasílabos casi enteros» amb una «arbitrariedad» mínima (1953: 24). Antonio VILANOVA ressaltava la dificultat d'aquest trasllat literal, per «los estrechos límites de la estrofa y del metro dantesco» i la impossibilitat d'«amplificación o paráfrasis» (1953: 21). En canvi, Manuel de MON-

TOLIU creu que el trasllat de l'*Infern* li va ser «relativamente fácil», perquè les qualitats literàries i estètiques del text dantesc «eran favorables al fácil despliegue del verbo característico de su traductor», però que el *Purgatori* i el *Paradís* «debieron de poner a prueba a la inspiración y a los recursos» de Sagarra (1953: 18). És semblant el comentari que en fa DOLÇ, que considera que en la part del *Paradís* Dante «ha imposat constantment moderació a l'elocució de Sagarra», mentre que en l'*Infern* i el *Purgatori* hi ha hagut un «acoblament natural amb els dots instintius del nostre poeta» (1955-1956: 239-240).

Els articles de Riquer mereixen un comentari a part perquè és l'únic que fa veritablement una crítica literària. Fins fa poc era l'únic estudiós que havia valorat la traducció des d'un element bàsic com és la rima: «Toda traducción en verso, sobre todo cuando se mantiene la estructura estrófica y de versificación del original, como ocurre en la presente, ofrece una serie de complicados problemas» (RIQUER 1952: 8). A continuació fa una valoració molt encertada de la traducció: considera que Sagarra ha aconseguit que els seus versos traslladin tant el «sentido preciso, concretísimo y científico» com el «valor lírico insuperable» (RIQUER 1952: 8) de Dante. Això ho aconsegueix perquè arriba al punt d'equilibri entre la traducció literal —que faria impossible «mantener el metro y la rima del poema italiano» (RIQUER 1952: 8)— i la traducció lliure, un procés que «exige descomponer las frases del original y rehacerlas de un modo distinto a fin de que la rima y el metro se acomoden a la lengua nueva» (RIQUER 1952: 8). Per això, RIQUER observa que el traductor ha introduït en l'*Infern* «giros peculiares e imágenes de su propia cosecha en otros pasajes del texto dantesco» (1952: 8), i n'enumera alguns, com *sparvier grifagno* per *esparver de fira* o l'expressió en singular d'expressions típicament plurals, com *galta* o *orella*. Aquests defectes, tanmateix, segons Riquer, no fan ombra als encerts de la traducció. Amb aquesta crítica, sembla que faci referència al fet que el traductor havia imprès el seu segell personal en la traducció d'una manera massa marcada, una crítica recurrent a l'època: «a finals dels anys cinquanta, *sotto voce*, es malparlava de les traduccions de Sagarra en els ambients intel·lectuals catalans» (PALAU 1962: 37) De fet, SOLDEVILA (1951: 4) també posa de relleu d'una manera explícita aquesta crítica:

Discutir en qué grado se conserva en esta traducción el acento dantesco y en qué grado se ve suplantado por el segarresco es empresa que excede mis fuerzas, mi espacio y mi tiempo», i talla la discussió dient que «no veo a mi alrededor otro poeta capaz de salvar con tanta fortuna como Sagarra la distancia que separa al lector catalán del siglo XX del gran poeta florentino del siglo XIII.

Sigui com sigui, en la ressenya de 1953 dedicada al *Paradís*, Riquer esmena aquesta consideració, per excessiva: ara, en aquesta última càntica, creu que «Dante se ha adueñado de su traductor y es Sagarra quién se deja dominar por el gran poeta florentino, con lo que la poesía catalana se enriquece con versos inolvidables, perfectos» (RIQUER 1953: 10).

Un altre dels temes que mencionen la majoria de crítics és que Sagarra és el continuador d'una sèrie d'«excelentes tentativas» (PLA 1951: 4) que van traduir la *Divina comèdia* al català. La majoria només es fan ressò de les més ben valorades a l'època: la de Narcís Verdager i Callís (publicada el 1921), que Soldevila qualifica d'«honorable versión», i la medieval d'Andreu Febrer (publicada el 1878). Era comú a l'època, i així ho reflecteixen les crítiques, considerar la traducció de Febrer un text d'una gran qualitat, per això sorprèn l'opinió de DOLÇ, que la relega a un simple «record bibliogràfic» (1955-1956: 239). Només MONTOLIU menciona les altres traduccions del segle XX, sense explicitar-les: segons ell, eren unes traduccions «dignas de encomio, pero deficientísimas», que a l'època ja estaven «completamente olvidadas» (1953: 18). Cardona i Masoliver justifiquen el fracàs d'aquestes traduccions amb dues raons diferents: el primer considera que els textos eren «arcaïtzants» perquè els traductors «s'esforçaven per una fidelitat poc menys que literal» (CARDONA 1953: 95) i el segon ho justifica perquè el català no tenia «como el español, un cultivo ininterumpido y feracísimo de siglos y un área ecuménica aportadora de nuevas savias» (MASOLIVER 1953: 15). Pocs comparen l'empresa de Sagarra amb traduccions en altres llengües: Pla la considera superior respecte de les franceses de Rivarol, de Mongis i Ratisbonne, i la castellana del comte de Chestre; Masoliver menciona breument els que ell considera els principals traductors d'aquesta obra: «Ahí está, a distan-

cia de un siglo, la catalana de Andreu Febrer; ahí, en el XIX, la alemana de Gildemeister, la castellana del capitán general don Juan de la Pezuela, conde de Cheste» (MASOLIVER 1953: 15). Aquest autor també es recorda de les traduccions en prosa: si bé són «las que se aproximan al sentido dantesco» (MASOLIVER 1953: 15), exposa que, citant el comte de Cheste, si una obra poètica es tradueix en prosa se'n perd una part fonamental i el resultat és insípid.

Els crítics també es fixen molt en els paratextos que acompanyen la traducció. Soldevila i Riquer consideren positiu que s'hagi inclòs el text original a peu de pàgina, pel fet que és possible fer un «ejercicio de comparación» (RIQUER 1952: 8), per la qual cosa «aumenta la responsabilidad del traductor» (SOLDEVILA 1951: 4). Per a VILANOVA, la traducció «resiste incólume el inevitable cotejo con el original dantesco» (1953: 21). A més, la gran majoria dels crítics elogien les postil·les que acompanyen cada cant. Són comentaris «amenos, saturados de una impresionante cantidad de noticias» que contextualitzen «los problemas teológicos, históricos, biográficos, sociales, estéticos encerrados en el gran poema» (PLA 1951: 4) i que «vienen a esclarecer cuantas dudas plantean los versos» (COLL 1952: 49). En definitiva, COLL conclou amb encert que són «el ensayo más exhaustivo que sobre la obra de Dante se ha escrito hasta la fecha» (1952: 49). Riquer observa que en algunes postil·les Sagarra justifica la traducció, i per això aconsella «leer la versión de Sagarra dos veces: una antes del comentario y otra después de leído este; de esta suerte el lector logra una eficaz aproximación al gran poema» (RIQUER 1953: 10).

A més, Soldevila observa que la societat del moment no coneixia, o coneixia molt poc, els grans autors nacionals, com Dante o Goethe, i les seves grans obres literàries. Aquest article és rellevant perquè Soldevila testimonia, com he exposat més amunt, que el públic majoritari llegia només passatges o cants del poema: es queixa que el «lector corriente» després de llegir el «primer canto, pega un brinco y busca el episodio de Paolo y Francesca o algún otro que haya oído celebrar por su intensidad y bizarría, y deja definitivamente a un lado las disquisiciones de marcado sabor teológico y político» (SOLDEVILA 1951: 4). Com que la traducció es va vendre, en un primer moment, en tres volums, els directors de la col·lecció estaven preocupats perquè

els volums del *Purgatori* i del *Paradís* tinguessin la mateixa fortuna que l'*Infern*. Per això, en publicar-se la segona càntica, Millet escriu a Coll les següents paraules: «Si us fos possible us estimaria féssiu també esment del segon volum que em permeto acompanyar. Seria interessant que el presentéssiu com a digne del primer. Caldria desfer l'error del gran públic que considera el *Purgatori* com la part menys important de la Divina comèdia».¹⁶ En efecte, COLL en el seu article comenta que el *Purgatori* és una «parte injustamente considerada como la menos interesante» (1952: 49). Per la seva banda, havent llegit tota la traducció, BRUNET considera que el «Paraíso es el mejor libro de la Divina comedia» (1953: 24).

Finalment, l'article de Pla també ens ajuda a interpretar millor com es va rebre aquesta edició en format popular, en contraposició a la de bibliòfil. L'escriptor empordanès comença l'article fent èmfasi en el fet que finalment es pot llegir la traducció de Josep Maria de Sagarra de la *Divina comèdia* «en una edición asequible» (PLA 1951: 4), en contraposició a la que havia començat a circular pocs anys abans. Sembla que aquesta és una idea recurrent de Pla, perquè més endavant torna a fer referència a la poca disponibilitat de les novetats literàries de Sagarra —la *Divina comèdia*, però també Shakespeare i *El poema de Montserrat*, el primer volum del qual havia aparegut feia poc—, que també estaven editades en edicions de luxe.

5. CONCLUSIONS

L'estudi de la recepció demostra que la traducció de Sagarra de la *Divina comèdia* va tenir un ressò destacable als anys quaranta i cinquanta del segle passat. El text primer de tot es va donar a conèixer en forma de lectura poètica: a Prada de Conflent i a Barcelona, Sagarra va llegir en públic alguns cants, majoritàriament de l'*Infern*, de la traducció que havia acabat d'enllestir. Alguns intel·lectuals, com Serrahima, Palau i Fabre o Solervicens, van considerar que era una traducció

16. Carta de S[alvador] Millet a Juli Coll, [Barcelona], 7-2-1952, fons Alpha (Biblioteca de Catalunya).

molt reeixida; d'altres, com Riba, la van condemnar per haver estat traslladada amb una llengua literària poc rica. La forma d'aquestes lectures poètiques —amb un nombre reduït d'assistents de confiança i sense la possibilitat de publicar els textos—, per esquivar les restriccions legals, fa que siguin un tipus d'activitat cultural difícil de resseguir. L'estudi dels testimonis personals del públic assistent ofereix una imatge prou nítida del desenvolupament d'aquestes trobades forçosament íntimes i privades i és una mostra més que els escriptors van continuar la seva tasca cultural, malgrat els impediments, durant la postguerra més immediata.

Any més tard, Sagarra va pronunciar el discurs «L'actualitat del Dant» el 27 d'abril de 1946 en la XVI Festa Anual de l'Institut d'Estudis Catalans, un tipus de lectura molt més institucionalitzada. Després de tractar sobre la recepció europea del text dantesco, a partir dels seus exegetes i traductors, justifica la major responsabilitat amb la qual ha traslladat el text dantesco mitjançant una doble identificació: d'una banda, creu que pot capir millor l'obra perquè ell, com Dante, s'ha hagut d'exiliar a causa d'un conflicte polític; d'altra banda, s'identifica amb Ulisses en la mesura que també s'ha sentit cridat per visitar terres llunyanes. Al final del discurs Sagarra destaca el valor de la traducció, que ja s'estava imprimint, segurament per fer-ne promoció: cal tenir en compte que, com que era una edició inicialment clandestina, no se'n podia fer publicitat a través dels mitjans públics, com la premsa periòdica. La documentació conservada permet reconstruir amb força detall la distribució de l'edició de bibliòfil i ajuda a definir l'abast d'un fenomen sovint difícil de resseguir. El cas de la *Divina comèdia* és excepcional perquè tenim documentats tant els agents —els encarregats de vendre els exemplars eren persones estretament lligades a la producció i distribució del llibre— com els diversos aspectes de l'edició i la distribució: en els informes queda reflectit el nombre d'exemplars que pertocaven a cada corredor de llibres, quins exemplars finalment van vendre, alguns compradors de l'edició i també els grans guanys econòmics de l'edició de luxe. Tal com denuncia Josep Pla, no era una producte que estigués a l'abast de tothom.

Quan l'edició es va publicar a la col·lecció Clàssics de Tots els Temps va tenir una recepció més àmplia, tant pel que fa als compra-

dors —era una edició força més assequible— com pel que fa a la presència a la premsa diària. En total, he exhumat més d'una desena d'articles que fan referència a la traducció. Aquesta recepció es pot dividir en dos blocs: els articles promoguts des de la direcció de la col·lecció i els que no. Es conserva documentació epistolar que demostra que Salvador Millet envia un exemplar de la traducció i demana que se'n faci un article: Carles Soldevila, Josep Pla, Juli Coll i Manuel Brunet van redactar articles que celebren la publicació de la traducció i la gran qualitat del text. Dels altres articles que van aparèixer a la premsa, només la de Riquer fa una veritable crítica del text: en la ressenya dedicada a l'*Infern* i el *Purgatori* en destaca la qualitat, les estratègies que ha hagut d'adoptar el traductor i el segell personal que hi ha imprès. En la ressenya dedicada al *Paradís*, esmena l'opinió —que considera desmesurada— de la ressenya precedent, dient que en aquesta última càntica Dante s'ha apoderat de Sagarra. En qualsevol cas, totes les crítiques contenen idees semblants: en la gran majoria es lloa la traducció perquè suposa un servei immens a la cultura catalana del moment i perquè Sagarra aconsegueix, a diferència d'altres traductors que havien emprès la mateixa empresa, amb resultats desiguals, crear un text que sigui fidel al de Dante tant des del punt de vista formal com de contingut. Aquest entusiasme és tal que, en alguns casos, fins i tot la qualifiquen la millor traducció mai feta en una llengua romànica. D'altra banda, els crítics també reserven una part dels seus elogis a la qualitat de l'edició i als textos que l'acompanyen, és a dir, el text italià a peu de pàgina i les postil·les que acompanyen cada cant.

La panoràmica que s'ofereix aquí és molt acotada i només dona compte d'un text concret, la *Divina comèdia* traduïda per Josep Maria de Sagarra; amb tot, es donen unes dades que ajuden a explicar millor algunes activitats culturals de la postguerra més immediata. Aquesta panoràmica, no obstant això, s'ha d'enriquir amb l'estudi d'altres casos concrets (per exemple, la traducció de l'*Odissea* de Riba, també publicada en edició de bibliòfil i posteriorment inclosa a Clàssics de Tots els Temps) per poder comparar, establir paral·lelismes i, en definitiva, completar el coneixement que tenim de la cultura catalana durant el franquisme.

BIBLIOGRAFIA

Ressenyes publicades a la premsa

- ANÒNIM (1953): Anònim, sense títol, *Guia del catòlico* IV, 76 (segona quinzena de març de 1953), p. 7.
- BRUNET (1953): Manuel Brunet, «La Divina comedia de José Maria de Sagarra», *Destino* XVII, 816 (28-III-1953), p. 23-24.
- CARDONA (1953): Osvald Cardona, «La “Divina comèdia” en català», *Butlletí de la Societat Catalana d’Estudis Històrics* 2, p. 95-96.
- COLL (1952): Juli Coll, sense títol, *Liceo*, 85 (setembre de 1952), p. 49.
- DOLÇ (1955-1956): Miquel Dolç, «Dante Alighieri: *La Divina Comèdia*», *Estudis Romànics* 5, 2, p. 239-240.
- MASOLIVER (1953): Juan Ramon Masoliver, «A mitad del camino de su vida», *La Vanguardia* LXIX, 27.003 (1-IV-1953), p. 15.
- MOLIST (1953): E[steve] Molist Pol, «“El Paradís” de Dante y José M.ª de Segarra», *El Correo Catalán* LXXVIII, 23.569 (8-III-1953), p. 6.
- MONTOLIU (1953): Manuel de Montoliu, «Magna traducción de un magno poema», *Diario de Barcelona* III, 162, 87 (12-IV-1953), p. 18.
- PLA (1951): Josep Pla, «Dante vivo», *Destino*, 743 (3-XI-1951), p. 4.
- RIQUER (1952): Martí de Riquer, «“La Divina Comedia” traducida por Sagarra», *Revista: Semanario de Información, Artes y Letras* I, 29 (30-X-1952), p. 8.
- RIQUER (1953): «El “Paradiso”, de Dante, traducido por Sagarra», *Revista: Semanario de Información, Artes y Letras* II, 54 (del 23 al 29 d’abril de 1953), p. 10.
- SOLDEVILA (1951): Carles Soldevila, «Al margen de una nueva traducción de la *Divina comedia*», *Diario de Barcelona* III, 160, 166 (14-VII-1951), p. 4.
- VILANOVA (1953): Antonio Vilanova, «*La Divina comedia*, traducida por J. M.ª de Sagarra», *Destino* XVII, 812 (28-II-1953), p. 21.

Bibliografia citada

- BALCELLS (2009): Albert Balcells, «Introducció», dins *Discursos de les festes anuals i de les inauguracions de curs (1914-2006)*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 11-16.
- CUNILL-SABATÉS (2022): Guillem Cunill-Sabatés, «La traducció medieval d'Andreu Febrer en les traduccions catalanes de la *Divina comèdia* del nou-cents», *Mot So Razo* 21, p. 53-62.
- CUNILL-SABATÉS (2024): *La Divina comèdia de Josep Maria de Sagarra: el context històric i la traducció*, tesi doctoral dirigida per Marta Marfany i Marcel Ortín, Barcelona: Universitat Pompeu Fabra.
- CUNILL-SABATÉS (2025): «Les petjades de Josep Maria de Sagarra per la *Comèdia*: anàlisi comparativa de les dues versions de la traducció», *Caplletra. Revista Internacional de Filologia* 79, p. 95-116.
- GALLINA (1974): Annamaria Gallina, «Introducció», dins Dante Alighieri, *Divina comèdia*, versió catalana d'Andreu Febrer, vol. I, Barcelona: Barcino, p. 5-48.
- GALLOFRÉ (1991): Maria Josepa Gallofré i Virgili, *L'edició catalanista i la censura franquista (1939-1951)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GAVAGNIN (2005): Gabriella Gavagnin, *Classicisme i Renaixement: una idea d'Itàlia durant el Noucentisme*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- LÓPEZ-PICÓ (1999): Josep Maria López-Picó, *Dietari 1929-1959*, Barcelona: Curial Edicions Catalanes, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MARFANY (2025): Marta Marfany, «La primera edició (1878) de la traducció catalana d'Andreu Febrer de la *Commedia* de Dante», *Caplletra. Revista Internacional de Filologia* 79, p. 65-83.
- MURGADES (1994): Josep Murgades, «Apunt sobre noucentisme i traducció», *Els Marges* 50, p. 92-96.
- ORTÍN (2004): Marcel Ortín, «Las traducciones, del *Noucentisme* a la actualidad», dins *Historia de la traducción en España*, Francisco Lafarga i Luis Pegenaute (ed.), Salamanca: Ambos Mundos, p. 674-686.
- PALAU (1962): Josep Palau i Fabre, *El mirall embruixat*, Palma de Mallorca: Editorial Moll.

- PALAU (2005): *Obra literària completa II: Assaigs, articles i memòries*, Barcelona: Galàxia Gutenberg, Cercle de Lectors.
- PARERA (2018): Raquel Parera, *La versió d'Andreu Febrer de la Comèdia de Dante: biografia del traductor, estudi del manuscrit, anàlisi de la traducció i edició dels cants I-XX de l'Inferno*, tesi doctoral dirigida per Lluís Cabré Ollé, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. <<https://www.tdx.cat/handle/10803/664223#page=1>>
- PERMANYER ([1982] 1991): Lluís Permanyer, *Sagarra, vist pels seus íntims: biografia*, segona edició corregida, Barcelona: Edicions La Campana.
- SAGARRA (2009): Josep Maria de Sagarra, «L'actualitat de Dant», dins *Discursos de les festes anuals i de les inauguracions de curs (1914-2006)*, Albert Balcells (cur.), Barcelona: IEC, p. 203-213.
- SERRAHIMA (1972): Maurici Serrahima, *Dotze mestres*, Barcelona: Destino.
- SERRAHIMA (1981): *Memòries de la guerra i de l'exili II, 1938-1940*, Barcelona: Edicions 62.
- SERRAHIMA (2003): *Del passat quan era present, I (1940-1947)*, Barcelona: Edicions 62.
- SERRAHIMA (2004): *Del passat quan era present, II (1948-1958)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SOLDEVILA (2000): Ferran Soldevila, *Dietaris de l'exili i del retorn. 2. El retorn*, València: Edicions 3 i 4.